

ASOCIALAUS ELGESIO FORMAVIMASIS SOCIALINĖS INFORMACIJOS APDOROJIMO POŽIŪRIU

Gintautas Valickas

Socialinių mokslų daktaras profesorius
Vilniaus universitetas
Bendrosios psichologijos katedra
Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius
Tel. 2 66 76 05
El. paštas: gintautas.valickas@fsf.vu.lt

Viktorija Tarozienė

Doktorantė
Vilniaus universitetas
Bendrosios psichologijos katedra
Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius
Tel. 2 66 76 05
El. paštas: viktorija.taroziene@fsf.vu.lt

Asocialaus elgesio ir socialinės informacijos apdorojimo sąsajas pagrindžia įvairaus amžiaus vaikų ir paauglių tyrimų rezultatai. Tačiau duomenų apie suaugusių teisės pažeidėjų socialinės informacijos apdorojimą vis dar yra labai mažai. Tai apsunkina iškeltų teorinių prielaidų tikrinimą ir tikslinimą, asocialaus elgesio pasireiškimo prognozavimą, efektyvesnių šio elgesio prevencijos programų parengimą. Remiantis sukauptų tyrimų duomenimis, straipsnyje analizuojamos bendrosios socialinės informacijos apdorojimo raidos tendencijos, socialinės informacijos apdorojimo ir asocialaus elgesio ryšiai vaikystėje ir paauglystėje, taip pat brandžiam amžiuje. Tuo remiantis, keliamos prielaidos, kad yra prosocialių ir asocialių asmenų, suaugusiųjų ir vaikų / paauglių, taip pat suaugusių ir nepilnamečių teisės pažeidėjų socialinio žinojimo vienetų ir socialinės informacijos apdorojimo būdų panašumų bei skirtumų, išskiriamos perspektyviausios tyrimų sritys ir svarbiausios problemos.

Pagrindiniai žodžiai: socialinės informacijos apdorojimas, socialinio žinojimo vienetai, vaikų / paauglių ir suaugusiųjų asocialus elgesys.

Pastaruosius du dešimtmečius, analizuodami asocialaus elgesio formavimosi ir pasireiškimo dėsningumus, tyrėjai vis daugiau dėmesio skiria socialinės informacijos apdorojimui¹ (Bergeron and Valliant,

2001; Burks et al., 1999; Crick and Dodge, 1994; Loeber and Hay, 1997; Musher-Eizenman et al., 2004; Nas et al., 2005 ir kt.). Tai daryti skatina keletas priežasčių: 1) kadangi elgesį lemia socialinės aplinkos, įgimtų ir įgytų asmenybės savybių, taip pat kognityvinių veiksmų sąveika, socialinės informacijos apdorojimo dėsningumų atskleidimas gali paskatinti esamų teorinių asocialaus elgesio modelių papildymą, integraciją ar naujų kūrimą; 2) socialinės informacijos apdorojimo ypatumai gali padėti prognozuoti asocialaus elgesio pasireiškimą; 3) intervencijos, kurių objektas yra socialinės informacijos apdorojimas ir savireguliacija, gali būti naudingos asocia-

¹ Socialinės informacijos apdorojimo požiūriu šalininkai aprašo kognityvinius procesus, tiesiogiai susijusius su elgesiu, kuris pasireiškia kaip reakcija į tam tikrus socialinius stimulus. Taikant šį požiūrį išskiriami konkretūs informacijos apdorojimo žingsniai, siekiama paaiškinti, kaip atsiranda neadaptyvus elgesys. Vienas iš plačiai žinomų šio požiūrio atstovų – K. A. Dodge. Jis XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje pradėjo plėtoti, o 1994 m. kartu su N. R. Crick pateikė peržiūrėtą ir papildytą socialinės informacijos apdorojimo teoriją (Crick and Dodge, 1994). Dar vėliau – 2000 m. – socialinės informacijos apdorojimas buvo papildytas emocijiniais veiksniais (Lemerise and Arsenio, 2000).

laus elgesio prevencijai ir teisės pažeidėjų resocializacijai.

Šiuo metu daugiausia žinoma apie asocialių vaikų ir paauglių socialinės informacijos apdorojimą. Tam nemaža įtakos galėjo turėti tai, kad socialinės informacijos apdorojimo teorijos pradininkas ir vienas aktyviausių šios srities tyrėjų K. A. Dodge nuo pat teorijos kūrimo pradžios iki šių dienų dirba su vaikais, todėl tiek jo paties, tiek daugelio jo kolegų empirinių tyrimų duomenys atspindi įvairaus amžiaus vaikų ir paauglių socialinės informacijos apdorojimo ypatumus, taip pat šių ypatumų ir asocialaus² elgesio sąsajas. Tačiau pastaraisiais metais vis daugiau tyrėjų pripažįsta, kad, siekiant geriau suprasti suaugusiųjų asocialaus elgesio pasireiškimo dėsninumus, būtina atsižvelgti į tai, kaip jie supranta socialinės sąveikos situacijas ir kaip apdoroja socialinę informaciją (Bergeon and Villiant, 2001; Hoaken et al., 2003; Nas et al., 2005; Sigurdsson et al., 2001).

Tiriant suaugusių teisės pažeidėjų elgesio psichologinius veiksnius, iki XX a. aštuntojo–devintojo dešimtmečio dažniausiai buvo analizuojami tokie „tradiciniai“ kintamieji kaip intelektas, psichotiškumas, asmenybės profiliai, bendrieji kognityviniai gebėjimai (atmintis, dėmesys, mąstymas) ir emocinis impulsyvumas. Dabar tyrėjai nagrinėja statinių (pvz., rasė, lytis, kriminalinio elgesio istorijos pradžia) ir dinaminių (pvz., asocialaus elgesio apraiškos, raidos sutrikimai, socialinių santykių problemos) nusikalstamo elgesio rizikos veiksnių įvairovę, daug dėmesio skiria nusikaltimus padariusių asmenų šeimos kintamiesiems (pvz., nusikaltėlio motinos amžius gimdymo metu, tėvų

psichikos sveikata ir nusikalstamumo istorija, vaikų priežiūros ypatumai) (Leschied et al., 2008). Tačiau duomenų apie suaugusių teisės pažeidėjų socialinės informacijos apdorojimą vis dar yra labai maža. Asmeninėje korespondencijoje diskutuojant su K. A. Dodge, kodėl beveik nėra suaugusių teisės pažeidėjų socialinės informacijos apdorojimo duomenų, šis autorius to paaiškinti negalėjo, bet kartu linkėjo sėkmės atliekant tokius tyrimus. Viena iš kliūčių tirti suaugusių asmenų socialinės informacijos apdorojimą gali būti metodologiniai ribotumai, nes kyla sunkus klausimas, kaip patikimai įvertinti jų socialinės informacijos apdorojimo ypatumus kiekviename apdorojimo žingsnyje. Bepigu tirti vaikus, kurie pateikia spontaniškus atsakymus, tyrimo situacijose elgiasi autentiškai. Suaugusieji gali kur kas dažniau pateikti socialiai priimtinus atsakymus ir daugiau ar mažiau iškraipyti tyrimo rezultatus. Tokia padėtis taip pat gali būti susijusi su bendromis raidos psichologijos tendencijomis, nes ilgą laiką tyrėjai buvo susikoncentravę tik į ankstyvąją asmenybės raidą.

Kita vertus, gausėjant kognityvinės raidos modelių, vaikų ir paauglių socialinio pažinimo ir socialinės informacijos apdorojimo ypatumų empirinių tyrimų duomenų, taip pat pasirodant pavieniams suaugusiųjų socialinės informacijos apdorojimo ir asocialaus elgesio sąsajų tyrimams, atsiranda galimybė apžvelgti socialinės informacijos apdorojimo raidos tendencijas ir daryti prielaidas, kaip šios tendencijos gali būti susijusios su suaugusiųjų asocialiu elgesiu. Atsižvelgdami į tai, keliame du šio straipsnio **tikslus**: 1) remiantis atliktų tyrimų rezultatais išskirti pagrindines socialinės informacijos apdorojimo raidos tendencijas; 2) daryti prielaidas dėl suau-

² Toliau tekste vartosime asocialaus elgesio sąvoką, kuri yra plačiausia, apima tiek nusikalstamo, tiek agresyvaus ir kitaip socialinių normų neatitinkančio elgesio formas.

gusių asmenų socialinės informacijos apdorojimo ir asocialaus elgesio sąsajų. Iš pradžių apžvelgsime bendrąsias socialinės informacijos apdorojimo raidos tendencijas, paskui – naujausius ir svarbiausius empirinius tyrimus, kurie atspindi socialinės informacijos apdorojimo ir įvairių asocialaus elgesio formų sąsajas vaikystėje bei paauglystėje. Galiausiai darysime prielaidas dėl suaugusių teisės pažeidėjų socialinės informacijos apdorojimo ypatumų, įvardysime šios srities problemas ir galimas tyrimų kryptis.

Socialinės informacijos apdorojimo raidos tendencijos. Pirmosios žmogaus atmintyje saugomos informacijos apraiškos – tai sensomotorinėje fazėje (pagal J. Piaget) atsirandantis socialinių objektų (žmonių) pastovumo suvokimas. Šie pažinimo pokyčiai prasideda maždaug šeštą vaiko gyvenimo mėnesį (Loeber and Hay, 1997). M. D. Lewis (2004) teigia, kad aktyvi pirmųjų gyvenimo mėnesių prieraišumo patirtis, kuriai būdingas aukštas emocinio sužadavimo lygis, yra puiki erdvė intensyviai socialinio pažinimo raidai. Dalyvaudamas socialinės sąveikos situacijose, vaikas įgauna įvairių patirčių, kurių psichinės reprezentacijos saugomos ilgalaikėje atmintyje schemų, scenarijų, prototipų ar darbo modelių pavidalu ir sudaro socialinio pažinimo (angl. *social knowledge*) pagrindą (Crick and Dodge, 1994; Huesmann and Eron, 1992; Schank and Abelson, 1977). Pradiniais raidos etapais sukauptos žinios apie socialinį pasaulį formuoja individualų ir galbūt net tendencingą požiūrį į įvairias socialines situacijas, taip pat turi įtakos socialinės informacijos apdorojimui ir elgesiui vėlesniame amžiuje. Kai kurių autorių manymu, tokia informacijos apdorojimo tendencija gali turėti bio-

loginį pagrindą (Crick and Dodge, 1994). Pavyzdžiui, ankstyvoji patirtis formuoja neuroninius takus, kurie, nuolat aktyvinami pasikartojančių socialinių situacijų, ilgainiui ima funkcionuoti automatiškai. Po daugybės bandymų šie neuroniniai takai tampa efektyvūs, tačiau sąlyginai atsparūs pokyčiams ir rigidiški. Taip gali būti įtvirtinamas tiek adaptyvus, tiek neadaptyvus socialinės informacijos apdorojimas, kuris tampa daugiau ar mažiau atsparus vėlesnės patirties poveikiams. Šiuo požiūriu asmenybės raidą galima interpretuoti kaip besiformuojančius ir vis labiau išitvirtinančius socialinės informacijos apdorojimo būdus, kurie pradeda funkcionuoti kaip asmenybės charakteristikos, panašiomis aplinkybėmis sukeliančios tam tikrą pasikartojančių elgesį (Crick and Dodge, 1994; Mischel and Shoda, 1995).

Svarbus vaidmuo kuriant psichines reprezentacijas tenka emociniams išgyvenimams (Lewis, 2004), kurie atlieka dėmesio, minčių ir elgesio nukreipimo konkrečioje situacijoje funkciją. Emocinės būsenos gali daryti įtaką visiems kognityviniams procesams: stimulų suvokimui, saugomos informacijos atkūrimui, stimulų interpretavimui, galimų reakcijų įvertinimui ir sprendimų priėmimui. Kita vertus, emocinius išgyvenimus gali sukelti, susilpninti ar sustiprinti tai, kaip žmogus supranta bendravimo partnerio veiksmus, kokius tikslus sau kelia, kokius elgesio padarinius prognozuoja ir t. t. (šiuo atveju emociniai išgyvenimai yra informacijos apdorojimo padarinys). O kadangi socialinės informacijos apdorojimas vyksta nuolat, tai emociniai išgyvenimai vienais atvejais gali pasireikšti kaip kognityvinės veiklos padarinys, o kitais – kaip kognityvinę veiklą lemian-

tis veiksnys. Todėl emocijas ir kognicijas galima apibūdinti kaip vientisą srautą, kuriam būdingos emocijų išgyvenimų ir pažinimo sistemos elementų grįžtamojo ryšio kilpos (Lewis, 2004; Mischel and Shoda, 1995). Dėl šių abipusių sąveikų vyksta kognicijų ir emocijų išgyvenimų grupavimas į save organizuojančius vienetus, kurie formuojasi ir įsitvirtina esant tam tikroms motyvacinėms / emocinėms būsenoms. Kai kurie kognicijų ir emocijų išgyvenimų vienetai ilgainiui gali lemti tam tikrus tipiškus reagavimo būdus konkrečiomis socialinėmis situacijomis (Lewis, 2004; Mischel and Shoda, 1995).

Informacija apie socialines patirtis kartu su kitais atminties vienetais integruojama į bendrus žinių darinius arba „duomenų bazes“. Schemas, scenarijai, prototipai, darbo modeliai ir kitaip psichologinėje literatūroje vadinami socialinio žinojimo vienetai (taip apibendrintai mes juos vadinysime ir šiame straipsnyje), daro poveikį konkrečiu momentu gaunamos socialinės informacijos apdorojimui, kuris yra tiesiogiai susijęs su asmens elgesiu. Taigi atmintyje saugoma informacija naudojama kuriant vėlesnių situacijų psichines reprezentacijas ir pasirenkant būsimas elgesio reakcijas (Crick and Dodge, 1994).

Manoma, kad asmenybės raidos metu vyksta tiek kiekybiniai, tiek kokybiniai socialinės informacijos apdorojimo būdų pokyčiai. Visų pirma, kaupiantis pažinimo patirčiai, informacijos apdorojimo procesai padeda asmeniui išsaugoti vis daugiau ir sudėtingesnės informacijos apie socialinį pasaulį. Kitaip tariant, raidos metu vyksta socialinių žinių „duomenų bazių“ plėtra ir diferenciacija, susijusi su specifinėmis, konkrečiomis veiklos sritimis. Tai pasiekama dėl to, kad socialinė informacija sujunginama

į labiau integruotus vienetus (Demetriou, 2004). Kai asmens ilgalaikėje atmintyje saugomi socialinio žinojimo vienetai darosi gana sudėtingi, pažintinė sistema linkusi juos reorganizuoti į aukštesnio lygio reprezentacijas, kurios yra labiau apibendrintos (todėl atmintyje galima saugoti mažiau, bet sudėtingesnių informacijos vienetų) ir lengviau pritaikomos. Sukūrus naują sudėtingesnę socialinio žinojimo vieneta, dėl jo funkcinių pranašumų pažintinė sistema labiau linkusi taikyti jį, o ne prieš tai buvusį (Demetriou, 2004). Šią prielaidą patvirtina R. C. Schanko ir R. P. Abelsono (1977) elgesio scenarijų tyrimai, kurių rezultatai rodo, kad iš pradžių detalizuotos, tikslų stokojančios vaikų (dvejų metų ir vienuolikos mėnesių) pasakojamos istorijos pamažu tampa vis tikslingesnės (amžius – treji metai ir keturi mėnesiai), o dar vėliau pakeičiamos planais grįstu pasakojimu.

Antroji socialinės informacijos apdorojimo raidos tendencija – didėjantis informacijos apdorojimo strategijų³ greitis ir efektyvumas, t. y. strategijos yra aktyvinamos ir taikomos vis greičiau bei tiksliau (Crick and Dodge, 1994; Fontane and Dodge, 2006; Torbeyns et al., 2004). Iš tiesų, atmintyje turint daugiau ir tikslesnių informacijos vienetų, galima greičiau ir lengviau analizuoti socialines situacijas ir atitinkamai reaguoti. Galiausiai, sprendžiant konkrečias užduotis, tam tikros informacijos apdorojimo strategijos pradedamos taikyti automatiškai. Pavyzdžiui, kai kurių autorių manymu, jau vaikai socialinėse situacijose vidinius ir išorinius stimulus pradedą apdoroti automatiškai –

³ Informacijos apdorojimo strategija – tai informacijos apdorojimo procedūra arba keletas procedūrų, kurios taikomos siekiant iškelto tikslo arba sprendžiant atsiradusią užduotį.

pasitelkdami sukauptus socialinio žinojimo vienetus ir taisykles, kaip reikia elgtis panašiomis aplinkybėmis (Crick and Dodge, 1994). Euristinės strategijos taikymas palengvina informacijos apdorojimą, tačiau ji taip pat gali būti informacijos apdorojimo ir sprendimų klaidų šaltinis. Kaip pažymi N. R. Crick ir K. A. Dodge (1994), vykstant raidai ne tik didėja informacijos apdorojimo greitis, bet ir suformuoti informacijos apdorojimo būdai tampa rigidiškesni bei tendencingesni. Tai gali lemti keletas veiksnių: a) suformuoti socialinio žinojimo vienetai daro tendencingą poveikį naujų stimulų kodavimui, interpretacijai bei užkoduotos informacijos išsaugojimui (pasireiškia tendencija išsaugoti jau suformuotus informacijos vienetus) (Collins and Read, 1994; Higgins, 1990); b) žmonės stengiasi pasirinkti arba sukurti tokią aplinką, kuri derintųsi su jų įsitikinimais apie save ir kitus žmones (pasirenkant vienas situacijas ir vengiant kitų, sukuriama palanki socialinė aplinka, kur gali geriausiai pasireikšti ir sulaukti pastiprinimo įprasti suvokimo, mąstymo ir elgesio būdai) (Collins and Read, 1994; Feeney and Noller, 1996); c) anksčiau suformuoti ir dažnai taikomi socialinio žinojimo vienetai yra greičiau ir lengviau aktyvinami, o tai, savo ruožtu, užtikrina didesnę vėlesnio jų taikymo tikimybę ir vis didėjančią stabilumą (Feeney and Noller, 1996; Higgins, 1990). Aišku, ilgą laiką susiduriant su nauja, emociškai reikšminga patirtimi, socialinio žinojimo vienetai gali būti keičiami. Tačiau šie pokyčiai dažniausiai yra susiję su didesne suformuotų socialinio žinojimo vienetų detalizacija (pvz., sukuriamos naujos šių vienetų subkategorijos), o labiau apibendrinti vienetai išlieka nepakitę. Dėl to įgyta papildoma patirtis paprastai nepa-

keičia ir „neištrina“ iš atminties anksčiau suformuotų socialinio žinojimo vienetų, o tik juos labiau detalizuoja.

Trečia, vykstant kognityvinei raidai, žmogus išmoksta naujų informacijos apdorojimo strategijų ir nustoja taikyti senąsias, keičiasi suformuotų strategijų taikymo dažnumas, strategijų pasirinkimo ypatumai, taip pat visų sukauptų strategijų rinkinys (Torbeyns et al., 2004). Naujų informacijos apdorojimo strategijų išmokymas ir senųjų atsisakymas – tai nuolat vykstantis procesas (naujų strategijų galima išmokyti sąlygojimo, modeliavimo ir kitais būdais). Išmokus efektyvesnių informacijos apdorojimo strategijų, jos taikomos vis dažniau, o mažiau efektyvių strategijų pamažu atsisakoma. Konkrečiu raidos momentu vienos strategijos taikomos dažniau negu kitos, tačiau šis taikymo dažnumas gali keistis dėl įgyjamos patirties. Tikėtina, kad su amžiumi asmuo sugeba vis geriau pasirinkti tinkamiausias informacijos apdorojimo strategijas išylančioms užduotims spręsti. Šiuo atveju tampa svarbūs sąmoningumo ir motyvacijos aspektai. Apibendrinant galima pasakyti, kad kognityvinė žmogaus raida pasižymi nuolatiniais sukauptų informacijos apdorojimo strategijų rinkinio, taip pat jų taikymo dažnumo ir efektyvumo pokyčiais (Torbeyns et al., 2004).

Išvardyti socialinės informacijos apdorojimo strategijų raidos principai teoriškai turėtų leisti paaiškinti tiek prosocialaus, tiek asocialaus elgesio pasireiškimą. Vis dėlto lieka nepakankamai aišku, kodėl išaugę panašioje ar net tokioje pat socialinėje aplinkoje vieni asmenys taiko adaptyvias, o kiti – neadaptyvias informacijos apdorojimo strategijas. Arba, kodėl neadaptyvios strategijos išlieka net tais atvejais, kai ne-

užtikrina pastiprinimo, o aplinka netgi baudžia už jų taikymą. Be to, kaip paaiškinti tai, kad maždaug pusė pirmą kartą už nusikaltimus nubaustų asmenų daugiau nebusikalsta, o kiti vėl padaro nusikaltimus. Tikėtina, kad galimi tam tikri socialinės informacijos apdorojimo strategijų raidos skirtumai, kurie gali lemti vienus ar kitus informacijos apdorojimo „sutrikimus“. Kai kurios teorinės prielaidos ir empiriniai duomenys rodo, kad asmuo dėl tam tikrų veiksnių gali būti nepajėgus taikyti efektyvias informacijos apdorojimo strategijas (Torbeys et al., 2004). Pavyzdžiui, jis gali nesugebėti išmokyti naujų informacijos apdorojimo strategijų ir atsisakyti senųjų. Nors tokiu atveju senosios strategijos gali būti greitai, net automatiškai aktyvinamos ir taikomos, jos gali visiškai neatitikti naujų, pasikeitusios aplinkos sąlygų. Taip pat tikėtina, kad gali atsirasti sunkumų pasirenkant konkrečiomis aplinkybėmis tinkamiausias informacijos apdorojimo strategijas. Pavyzdžiui, asmens strategijų rinkinys gali būti nedidelis, ir jame gali tiesiog nebūti tam tikrai situacijai tinkamų strategijų, arba dėl tam tikrų nuostatų ar įsitikinimų asmuo gali taikyti vis tas pačias, neadaptivias informacijos apdorojimo strategijas. Dar vienas veiksnys, galintis sutrikdyti ar iškreipti informacijos apdorojimo procesus – tai neurologiniai sutrikimai. Tyrimų rezultatai rodo, kad įvairių smegenų pažeidimų turintys paaugliai socialinę informaciją suvokia ir apdoroja kitaip nei pažeidimų neturintieji (Turkstra et al., 2001).

Šios žinios ir išvalgos yra svarbios norint suprasti suaugusių asmenų socialinio žinojimo vienetų ir informacijos apdorojimo būdų formavimosi priešistorę ir numatyti tolesnes jų raidos tendencijas. Tikėtina, kad suaugusiųjų socialinės in-

formacijos visuma yra sudėtingai organizuota ir funkcionuoja tiek asociaciniu, tiek metakognityviniu lygmeniu. Jų socialinės informacijos apdorojimas, palyginti su vaikų ir paauglių, vyksta greičiau, tiksliau ir efektyviau, dažniau automatiškai, pasitelkus patirties įtvirtintus scenarijus („jeigu – tada“). Kita vertus, ilgalaikė patirtis, dažnas tam tikrų socialinio žinojimo vienetų ir informacijos apdorojimo būdų aktyvinimas ir taikymas gali lemti įvairias informacijos apdorojimo klaidas bei netikslumus, trukdyti panaudoti naujai suformuotus socialinio žinojimo vienetus, taip pat sukelti įvairių adaptacijos problemų.

Vaikų ir paauglių socialinės informacijos apdorojimo ypatumai ir asocialaus elgesio pasireiškimas. Pirmiausia reikia pažymėti, kad skirtingo amžiaus tiriamųjų grupėse neretai tiriamos skirtingos asocialaus elgesio formos ir / arba joms apibūdinti vartojamos skirtingos sąvokos. Pavyzdžiui, tirdami ikimokyklinio ir ankstyvojo mokyklinio amžiaus vaikus, tyrėjai pagrindinę dėmesį dažniausiai skiria įvairioms agresyvaus elgesio formoms, tirdami paauglius – daug platesniam asocialaus elgesio spektrui, kuriam apibūdinti taikomos „atviro“ (angl. *overt*) ir „užmaskuoto“ (angl. *covert*) antisocialaus elgesio sąvokos⁴, tirdami suaugusius asmenis – įvairiems nusikaltimams⁵ (pastaruoju atveju didelę reikšmę teikiama recidyvizmui – įsitvirtinusioms ir pasikartojančioms nusikalstamo

⁴ „Atviras“ antisocialus elgesys – tai įvairūs tiesioginiai konfrontaciniai veiksmai (pvz., pykčio išreiškimas, verbalinis partnerio užgauliojimas, muštinės); „užmaskuotas“ antisocialus elgesys – tai įvairūs veiksmai, kai, siekiant padaryti žalą kitam asmeniui, vengiama tiesioginės konfrontacijos (pvz., vagystės, padėgimai, melavimas) (Liau et al., 1998).

⁵ Nusikaltimai apibrėžiami remiantis Baudžiamuoju kodeksu.

elgesio formoms). Vartojant skirtingas sąvokas kyla pavojus, kad gali būti analizuojami daugiau ar mažiau skirtingi reiškiniai ar jų raidos tendencijos. Tačiau remiantis prielaida, kad asmenybės raida atspindi pokyčius nuo santykinio globalumo į vis didėjančios diferenciacijos, artikuliacijos ir hierarchinės organizacijos būseną (Werner, 1957, cituojama pagal Fontaine, 2006), galima manyti, kad vaikystėje pradėjusios reikštis asocialaus elgesio tendencijos (pvz., agresyvumas) vėliau gali transformuotis į specifiskesnes elgesio formas, kurios apibūdinamos konkretesnėmis sąvokomis (pvz., smurtiniai, turtiniai ar seksualiniai nusikaltimai). Tokias asocialaus elgesio raidos prielaidas patvirtina ir tęstinių tyrimų duomenys (Huesmann and Eron, 1992; Huesmann et al., 2002; Leschied et al., 2008; Loeber and Hay, 1997; Panko, 2009; Rof and Wirt, 1985).

Šių ir kitų tyrimų rezultatai leidžia teigti, kad ankstyvoje vaikystėje pradėjusios formuotis asocialaus elgesio tendencijos, esant tam tikroms aplinkybėms, išlieka, įsitvirtina ir transformuojasi į specifines ir pastovias asocialaus elgesio formas. Todėl tikėtina, kad, išsamiau ištyrus socialinio pažinimo raidos dėsninumus, būtų galima atskleisti, kokie įsitvirtinę socialinio žinojimo vienetai ir / ar informacijos apdorojimo ypatumai skatina įvairių asocialaus elgesio formų atsiradimą. Tačiau tokiu atveju reikia atsakyti į du svarbius klausimus. Pirma, kas – besusidarantys socialinio žinojimo vienetai ar informacijos apdorojimo procesai – vaidina svarbesnį vaidmenį formuojantis ir įsitvirtinant asocialiam elgesiui. Antra, kas būdinga asocialių asmenų informacijos apdorojimui ankstyvame ir vėlesniame amžiuje, taip pat kuo jis skiriasi nuo prosocialių asmenų

informacijos apdorojimo raidos tendencijų. Atsakymas į pirmąjį klausimą, kuris padėtų suprasti asocialaus elgesio atsiradimo mechanizmus, vis dar nėra visiškai aiškus. Tyrimų duomenys rodo, kad tiek atmintyje saugoma informacija (žinių turinys), tiek jos apdorojimo būdai gali būti susiję su asocialaus elgesio formavimusi.

Viena vertus, nustatyta, kad ilgalaikėje atmintyje sukaupti socialinio žinojimo vienetai daro poveikį naujos informacijos apdorojimui, o kartu ir elgesio reguliavimui. Šie vienetai leidžia žmogui greičiau pastebėti tam tikrą informaciją, taip interpretuoti neaiškius ir neapibrėžtus stimulus, kad jie derintųsi su turimais įsitikinimais ar lūkesčiais, papildyti suvokiamoje informacijoje esančias spragas arba priešingai – supaprastinti sudėtingą stimulinę situaciją iki žmogui suprantamų bei reikšmingų prasminių vienetų ir pan. (Baldwin, 1992; Burks et al., 1999; Higgins, 1990; Markus and Sentis, 1982). Svarbu pažymėti, kad socialinio žinojimo vienetai pradeda formuotis dar ankstyvaisiais raidos laikotarpiais. Todėl kai ankstyvoji žmogaus patirtis lemia neadekvačių socialinio žinojimo vienetų formavimąsi, vėliau gali būti iškreiptas socialinės informacijos apdorojimas ir skatinamos įvairios neadaptyvus elgesio formos (Dodge, 1993). Pavyzdžiui, ankstyvoje vaikystėje šeimoje patirta fizinė prievarta ir bausmės, nuolatinė grėsmė, artimų tarpasmeninių santykių stoka gali suformuoti priešiško ir pavojingo pasaulio sampratą. Be to, nuolat susidurdamas su prievarta, agresyvaus elgesio modeliais ir agresijos pastiprinimu, vaikas agresiją gali pradėti vertinti kaip pozityvių padarinių šaltinį. Dėl to gali būti suformuojamas tendencingas socialinės informacijos apdorojimo modelis, kur ypatingą vaidmenį atlieka selektyvus dėmesys

priešiškumo stimulams ir pozityvus agresyvių reakcijų vertinimas. Šis informacijos apdorojimo modelis, savo ruožtu, gali skatinti agresyvaus elgesio pasireiškimą. Tai patvirtina ir atliktų tyrimų rezultatai, kurie rodo, kad fizinę prievartą patyrę vaikai (palyginti su tais, kurie tokios prievartos nepatyrė) yra daug nedėmesingesni tam tikriems socialiniams stimulams (pvz., bendradarbiavimo ar pritarimo požymiams), tendencingai priskiria kitiems priešiškus ketinimus ir renkasi netinkamus (agresyvius) tarpasmeninių problemų sprendimus (Dodge et al., 1990).

Kita vertus, remiantis gautais empirinių tyrimų rezultatais galima daryti išvadą, kad agresyviems vaikams ir paaugliams kiekviename socialinės informacijos apdorojimo žingsnyje (nuo kodavimo iki reakcijų išreiškimo) būdingi specifiniai socialinės informacijos apdorojimo būdai (Dodge and Schwartz, 1997). Pavyzdžiui, dėl interpretavimo žingsnyje pasireiškiančių tendencijų priešiškumo atribucijų agresyvūs vaikai ir paaugliai dviprasmiškais, provokuojančiomis aplinkybėmis linkę reaguoti priešiška (Crick and Dodge, 1996; Dodge, 1980; Dodge et al., 1990; Quiggle et al., 1992 ir kt.). Galimų reakcijų įvertinimo žingsnyje agresyvūs vaikai ir paaugliai, palyginti su neagresyviais bendraamžiais, daug pozityviau vertina agresyvius atsakus (pvz., tikisi, kad agresija užtikrins materialinę naudą, apribos nepriimtinius aplinkinių veiksmus, padidins pasitikėjimą savimi), taip pat jaučiasi labiau užtikrinti savo galimybėmis įgyvendinti agresyvius veiksmus (Crick and Ladd, 1990; Perry et al., 1986; Quiggle et al., 1992).

Atsakymas į antrąjį klausimą gali padėti suprasti prosocialių ir asocialių asmenų socialinio žinojimo vienetų ir informacijos apdorojimo raidos diferenciaciją. Atlikti

tyrimai ir gauti rezultatai patvirtina, kad prosocialių ir asocialių vaikų socialinės informacijos apdorojimo ypatumai skiriasi. Pavyzdžiui, L. Keltikangas-Järvinen (2001) tyrimas parodė, kad neagresyvūs vaikai, palyginti su agresyviais, geriau nustato priežastinius ryšius, aptinka konstruktyvias elgesio strategijas ir numato galimus savo veiksmų padarinius. Šie vaikai taip pat kur kas geriau sugeba aptikti konstruktyvias įvairių situacijų sprendimo alternatyvas, tačiau, vertinant agresyvių ir neagresyvių vaikų gebėjimą taikyti agresyvias elgesio strategijas, statistiškai reikšmingo skirtumo nenustatyta. Jeigu situacija provokuodavo agresiją, tiek neagresyvūs, tiek agresyvūs vaikai vienodai gerai sugalvodavo agresyvias atsakomąsias reakcijas, tačiau agresyvūs vaikai, kitaip nei jų prosocialūs bendraamžiai, nepajėgė sugalvoti alternatyvių, neagresyvių būdų spręsti problemas (Keltikangas-Järvinen, 2001). Šios elgesio tendencijos (netaikant kryptingų intervencijų) išliko nepakitusios bent iki paauglystės.

Vidutinės ir vėlyvosios paauglystės tiriamųjų grupėse prosocialių ir asocialių paauglių socialinio pažinimo ypatumų skirtumai buvo dar didesni. Pasirodo, kad agresyvūs paaugliai taikė agresyvias elgesio strategijas įvairiose socialinės sąveikos situacijose (nepriklausomai nuo patiriamo provokacijos laipsnio) ir visuose problemų sprendimo etapuose: orientuodamiesi situacijoje, svarstydami įvykių priežastis, parinkdami atsaką ir įvertindami savo elgesio padarinius (Keltikangas-Järvinen, 2001). O štai prosocialūs paaugliai, sprenddami iškilusias problemas, dažniau taikė konstruktyvias elgesio strategijas. Kitų autorių atliktų 14–18 metų paauglių tyrimų rezultatai faktiškai atkartoja jaunesnių vaikų

tyrimų duomenis. Pavyzdžiui, A. K. Liao, A. Q. Barriga ir J. C. Gibbs (1998), ištyrę 52 nusikaltusius ir 51 prosocialų paauglį (kontrolinė grupė), nustatė, kad nusikalte paaugliai pasižymėjo didesniu kognityvinių iškraipymų⁶ skaičiumi ir gavo aukštesnius nusikalstamo elgesio įverčius (buvo taikytas savistatos metodas). Be to, kognityviniai iškraipymai šioje amžiaus grupėje buvo tiesiogiai susiję su asocialiu elgesiu (pvz., tiesiogine ir netiesiogine agresija, vagystėmis).

Taip pat svarbu paminėti emocinių išgyvenimų, socialinės informacijos apdorojimo ir vaikų bei paauglių asocialaus elgesio sąsajas. Kaip parodė N. R. Crick ir K. A. Dodge (1996) atliktas tyrimas, reaktyvi ir proaktyvi vaikų agresija yra susijusi su specifiniais informacijos apdorojimo ir emocijų kontrolės būdais. Buvo nustatyta, kad reaktyvi agresija labiausiai susijusi su priešišku ketinimų atribucijomis, mažiau – su liūdesio atribucijomis, išgyvenamu pykčiu, potencialaus agresyvaus atsako pasirinkimu. Manoma, kad jeigu vaikas interpretuoja situaciją kaip jam priešišką, tai ši interpretacija ir išgyvenamos emocijos „užbėga už akių“ bet kokiam kitam informacijos apdorojimui ir situacijos interpretavimui, o atsakomoji reakcija tampa priešiška ir gynybinė. Minėti autoriai vaikų pykčio protrūkius sieja būtent su reaktyvia agresijos forma. Proaktyvi agresija buvo išskirtinai susijusi su agresyvių veiksmus pateisinančia nuostata (Crick and Dodge, 1996).

⁶ Kognityviniai iškraipymai – tai tendencingo informacijos apdorojimo rezultatas. Šis tendencingumas gali būti susijęs tiek su socialinio žinojimo vienetais (žinių turiniu), tiek su konkrečiais informacijos apdorojimo žingsniais: stimulų kodavimu, mintine reprezentacija, tikslų išaiškinimu, galimų reakcijų paieška, jų įvertinimu ir įgyvendinimu (Crick and Dodge, 1994; Dodge, 1993).

Galima išskirti dar keletą agresyvių elgesiu pasižyminčių vaikų emocinio funkcionavimo ypatumų. Pirmiausia, šie vaikai nuo neagresyvių skiriasi išgyvenamo pykčio stiprumu ir tuo, kaip suvokia ir interpretuoja savo bendraamžių patiriamus emocinius išgyvenimus. B. O. De Castro ir bendraautorių (2005) tyrimas parodė, kad agresyvūs 7–13 metų berniukai, palyginti su kitais vaikais, išgyvendavo stipresnį pyktį (tačiau jie nesiskyrė pagal liūdesio ar laimės išgyvenimą), dažniau bendraamžiams priskirdavo priešiškus ketinimus, nurodydavo, kad bendraamžiai dažniau išgyvena laimę, o rečiau – kaltę, taip pat numatydavo daugiau galimų agresyvių atsakų ir juos vertino ne taip neigiamai. Be to, agresyvūs berniukai, palyginti su kontrolinės grupės tiriamaisiais, sunkiau kontroliavo išgyvenamas emocijas (jie dažniau nežinojo, kaip galima kontroliuoti savo emocijas ir dažniau nurodė, kad jų emocijas gali paveikti kiti). Panašius duomenis pateikia ir kiti autoriai. Pavyzdžiui, D. R. Musher-Eizenman ir bendraautorių (2004) atliktas 4–6 klasių moksleivių tyrimas parodė, kad mažesnis vaikų gebėjimas kontroliuoti savo pyktį provokuojančioje situacijoje leido numatyti tiek tiesiogines, tiek netiesiogines agresijos reakcijas.

Manoma, kad emocinių išgyvenimų kontrolės mechanizmai vystosi laipsniškai, o aktyviausiai – nuo ankstyvos vaikystės iki pradinio mokyklinio amžiaus (Posner and Rothbart, 1998; cituojama pagal Lewis, 2004). Jeigu vaikai jau ikimokykliniame amžiuje patiria emocijų (ypač pykčio) kontrolės sunkumų, tai leidžia prognozuoti prastesnį jų socialinį funkcionavimą ir būsimas elgesio problemas vėlesniame amžiuje (Lemerise and Dodge, 2008). Apibendrinamas daugelio autorių tyrimų

duomenis M. D. Lewis (2004) teigia, kad vienas iš pagrindinių emocijų kontrolę lemiančių veiksnių – tai gebėjimas nukreipti dėmesį nuo labiau prie mažiau emociškai jaudinančių objektų ir taip sumažinti patiriamą įtampą. Šis gebėjimas raidos metu gali tapti gerai išlavintas, valingas ir efektyvus. Reikia pažymėti, kad geresni savi-reguliacijos gebėjimai siejami su tam tikrų smegenų sričių (pvz., lateralinės ikifrontalinės ir parietalinės žievės) formavimosi ir aktyvinimo ypatumais (Steinberg, 2007). Manoma, kad pagrindinis asmenybės neurologinės raidos komponentas yra susijęs su didesne atskirų smegenų sričių integracija. Pavyzdžiui, pereinant iš paauglystės į suaugusiojo amžių smegenų sritys, susijusios su kognityvine elgesio kontrole, glaudžiau sąveikauja su kitomis smegenų sritimis, todėl pagerėja žmogaus gebėjimas kontroliuoti savo impulsyvius atsakus į socialinius stimulus ir emocines reakcijas (Ryan, 2009; Steinberg, 2007). Šią prielaidą patvirtina ir kai kurių tyrimų rezultatai, kurie rodo, kad 13–17 metų paaugliams, palyginti su jaunais (19–23 metų) suaugusiais, buvo būdingas daug mažesnis elgesio savikontrolės laipsnis, dėl to jie yra emocingesni, impulsyvesni, labiau linkę rizikuoti, mažiau planuoja, taip pat dažniau demonstruoja agresiją ir kitas asocialaus elgesio formas (Ryan, 2009).

Taigi, įvairių autorių tyrimų rezultatai rodo, kad asocialių ir prosocialių asmenų socialinio pažinimo ir emocinių išgyvenimų kontrolės skirtumai pradeda ryškėti jau vaikystėje. Šios skirtumų tendencijos išlieka ar net sustiprėja paauglystės metu. Be to, paauglystėje, lyginant su vaikystės laikotarpiu, pastebimas asocialių elgesio tendencijų „plitimas“ (pvz., agresyvios elgesio strategijos vis dažniau taikomos

ir ima vyrauti įvairiose socialinės sąveikos situacijose). Paauglių tyrimai taip pat atskleidžia atsirandančias atmintyje saugomos socialinės informacijos pobūdžio (turinio) ir įvairių asocialaus elgesio formų sąsajas. Kitaip tariant, pradeda aiškėti tam tikrų socialinio pažinimo ypatumų ir konkretaus asocialaus elgesio sąsajos (Crick and Dodge, 1996; Liau et al., 1998).

Suaugusiųjų socialinės informacijos apdorojimo ypatumai ir asocialaus elgesio pasireiškimas. Nors empirinių duomenų apie suaugusių teisės pažeidėjų socialinės informacijos apdorojimą kol kas yra labai mažai, daugelio tyrėjų manymu, anksčiau minėti asocialių vaikų ir paauglių socialinio žinojimo ir socialinės informacijos apdorojimo ypatumai yra būdingi ir suaugusiems nusikaltėliams (Huesmann and Eron, 1992; Huesmann et al., 2002; Loeber and Hay, 1997; Pulkkinen et al., 2000; Roff and Wirt, 1985 ir kt.). Tai patvirtina ir kai kurių tyrimų rezultatai. Pavyzdžiui, buvo nustatyta, jog daugeliui suaugusių nusikaltėlių (atliekančių bausmę įkalinimo įstaigose) būdingas įsitikinimas, kad pasaulis yra priešiška vieta, kur smurtas yra normali ir net būtina išlikimo priemonė (Collie et al., 2007; Walters, 2007; Ward, 2000). Suaugę teisės pažeidėjai smurtą vertino kaip pozityvią strategiją siekiant įvairių tikslų (pvz., apsaugant ar padidinant savęs vertinimą, siekiant aplinkinių pripažinimo, socialinio statuso, materialinės naudos, įtvirtinant savo dominavimą ir t. t.). Kartu reikia pažymėti, kad smurtas buvo vertinamas vienpusiškai – teisės pažeidėjai neskyrė pakankamai dėmesio neigiamiems jo padariniams (kuriuos patiria tiek nusikaltimų aukos, tiek jie patys). Gauti duomenys taip pat patvirtina, kad suaugusiems nusikaltėliams būdingos

tendencingos priešiško atribucijos, t. y. dviprasmiškoms aplinkybėms jie yra linkę suvokti aplinkinių grėsmę ir priešišumą. Be to, labai agresyvūs asmenys daro priešiškas atribucijas automatiškai (tokias spontaniškas reakcijas dar labiau sustiprina išgyvenamas pyktis) (Collie et al., 2007).

Manoma, kad „asocialūs“ socialinio žinojimo vienetai ir / ar neadaptyvios socialinės informacijos apdorojimo strategijos įsitvirtina dėl suaugusiems nusikaltėliams būdingų pastovių ar pasikartojančių elgesio formų (pvz., dažno nusikaltimų recidyvo) (Bergeron and Valliant, 2001; Sigurdsson et al., 2001). Kai kurių tyrimų rezultatai rodo, kad suaugusiems nusikaltėliams būdingi tokie svarbiausi socialinio žinojimo vienetai (Polaschek et al., 2009): a) smurto normalizacijos schema (ji apima įsitikinimus ir nuostatas, kad smurtas – tai normalus reiškinys, padedantis siekti daugelio svarbių tikslų, o smurtinių ir kitų nusikaltimų daroma žala yra nedidelė); b) schema „mušk arba būk sumuštas“ (ji apima įsitikinimus, kad pasaulis – tai priešiška vieta, kur smurtas yra tiesiog būtinas; skiriami du smurto taikymo aspektai: 1) siekimas apsiginti, 2) norimo socialinio statuso arba galios siekimas); c) schema „aš esu įstatymas“ (ji apima įsitikinimus ir nuostatas, kad kai kurie žmonės yra viršesni už kitus, ir ši viršenybė duoda jiems teisę ar net įpareigoja panaudoti smurtą ginant šeimą, draugus, savosios grupės normas ar baudžiant kitus); d) schema „aš esu nekontroliuojamas“ (ji apima įsitikinimus ir nuostatas, kad asmuo be kitų pagalbos negali reguliuoti savo emocijų ir elgesio, pvz., „nusikaltimo metu negalėjau kontroliuoti savo pykčio ar įniršio“). Tyrimo autorių manymu, smurto normalizacijos

schema yra tokia dominuojanti, kad tampa kitų schemų („mušk arba būk sumuštas“ ir „aš esu įstatymas“) pagrindu (Polaschek et al., 2009). Sukaupti empiriniai duomenys leidžia pagrįstai tikėtis, kad minėtos įsitvirtinusios schemos gali lemti tendencingą konkrečių socialinių stimulų apdorojimą ir kartu paskatinti asocialaus elgesio pasireiškimą. Be to, minėtą tendencingumą gali sustiprinti ir susiformavusi priklausomybė nuo alkoholio ar narkotikų.

Empirinių tyrimų duomenų apie emocijų vaidmenį suaugusiųjų nusikaltėlių socialinės informacijos apdorojimo procese mums nepavyko aptikti. Tačiau, remiantis gyvenimo praktika ir kai kurių tyrimų rezultatais, galima pasakyti, kad suaugusieji, palyginti su vaikais ir paaugliais, turėtų geriau kontroliuoti savo emocines reakcijas (Ryan, 2009; Steinberg, 2007). Geresnė emocijų kontrolė leidžia manyti, kad emocijų poveikis suaugusiųjų socialinės informacijos apdorojimui gali būti mažesnis, todėl jų elgesys potencialiai yra adaptyvesnis arba efektyvesnis (pvz., įgyvendinant nusikalstamas veikas). Kita vertus, kaip rodo D. L. L. Polaschek ir jos bendraautorių tyrimo rezultatai (2009), nusikaltėliams būdinga specifinė kognityvinė schema („aš esu nekontroliuojamas“) gali sumažinti asmens savikontrolę, skatinti intensyvius emocinius išgyvenimus ir iškraipyti socialinės informacijos apdorojimą. Įsitvirtinęs šios schemos ir pykčio derinys ilgainiui gali lemti agresyvius reagavimo būdus tipiškomis situacijomis. Be to, svarbu paminėti I. Browno pateiktą neadaptivių įpročių formavimosi modelį, kuris pabrėžia, kad emociniai išgyvenimai gali būti pats svarbiausias neadaptyvaus elgesio veiksnys (Brown, 1997). Šio autoriaus manymu, žmonės išmoksta keisti emoci-

nio sužadavimo lygį, siekdami kuo ilgiau palaikyti santykinio pasitenkinimo būseną. Dėl to ilgai gali atsirasti neadaptivių įpročių ir elgesio formų, kurias sustiprina orientacija į betarpiškus pastiprinimus (teigiamus emocinius išgyvenimus), teigiamas atgalinis ryšys, įsitvirtinusios emocinių būsenų ir atitinkamos veiklos (sukeliančios tas būsenas) sąsajos. Minėtą tendenciją taip pat sustiprina tam tikri socialinės informacijos apdorojimo ypatumai: orientacija į tiesioginius teigiamus išgyvenimus ir nesugebėjimas atsižvelgti į galimus neigiamus ilgalaikius atliekamų veiksmų padarinius, tendencingi lūkesčiai, kad teigiamus emocinius išgyvenimus gali užtikrinti tik vienos veiklos atlikimas, kognityviniai realybės iškraipymai (siekiant pateisinti savo elgesį ir apsisaugoti nuo išorinės kritikos ar vidinių abejonių) (Brown, 1997). Svarbi neadaptivių įpročių formavimosi sąlyga – orientacija į dabartinį momentą, nes žmogus nesugeba atidėti emocinio pasitenkinimo vėlesniam laikui (pasibaigus veiklos sukeltam teigiamam emociniam sužadavimui, vėl ieškoma, kaip tą pasitenkinimą pakartoti, todėl formuojasi tam tikri ritualai). Emocinio sužadavimo vaidmuo ypač akivaizdus formuojantis priklausomybei nuo azartinių žaidimų ir psichoaktyvių medžiagų. Tačiau stipraus emocinio susijaudinimo siekimas gali lemti ir daug pavojingesnes elgesio formas: vagystes, plėšimus, žmogžudystes (Hodge, 1997; Kilpatrick, 1997; McGuire, 1997). Pavyzdžiui, žmogžudžiui teigiamus emocinius išgyvenimus gali užtikrinti fantazijos, susijusios su aukos, nusikaltimo vietos, ginklo ir nužudymo būdų pasirinkimu, būsimais nusikaltimo aprašymais žiniasklaidoje, nusikaltimo metu patiriamas galios išgyvenimas, aukos žeminimas

ir pan. (Gresswell and Hollin, 1997). Šios I. Browno ir kitų autorių pateiktos išvalgos rodo, kad emociniai išgyvenimai, taip pat jų sąveika su socialinio žinojimo vienetais ir socialinės informacijos apdorojimo būdais gali atlikti labai svarbų vaidmenį formuojantis asocialiam elgesiui.

Išvados

Apibendrinant galima padaryti tokias svarbiausias išvadas:

Pirma, dėl sukauptos patirties suaugusieji, palyginti su vaikais ir paaugliais, turėtų turėti didesnę, sudėtingesnę ir geriau organizuotą socialinių žinių „bazę“, greičiau ir efektyviau apdoroti socialinę informaciją, pasirinkti tinkamesnes informacijos apdorojimo strategijas, sprenddami tipiškas užduotis dažniau taikyti automatinę informacijos apdorojimą ir t. t. Visa tai, viena vertus, turėtų leisti suaugusiesiems greičiau ir lengviau analizuoti socialines situacijas, taip pat užtikrinti geresnę adaptaciją ir / ar efektyvesnę veiklą. Tačiau, kita vertus, ilgą laiką kartojantis panašiam patyrimui, įprastiems elgesio padariniams ir taikant tuos pačius emocinio sužadavimo būdus, ilgalaikėje atmintyje gali būti įtvirtinami specifiniai socialinio žinojimo vienetai, suformuojami tipiški, tačiau rigidiški ir tendencingi informacijos apdorojimo būdai (dėl to asmuo gali nesugebėti išmokyti naujų informacijos apdorojimo strategijų), o automatinis informacijos apdorojimas gali paskatinti įvairias klaidas patekus į naujas, neįprastas aplinkybes.

Antra, prosocialių ir asocialių asmenų socialinio žinojimo vienetai ir socialinės informacijos apdorojimo ypatumai turėtų skirtis tiek kiekybiškai, tiek kokybiškai. Tai visų pirma turėtų būti susiję su įsitvirtin-

nusiais ir dažniausiai taikomais socialinio žinojimo vienetais, kurie savo ruožtu daro tiesioginį poveikį adekvačiam ar tendencingam momentinės informacijos apdorojimui. Šie skirtumai – tai nuo ankstyvos vaikystės besitęsiančios skirtingos socialinio pažinimo raidos rezultatas.

Trečia, suaugusių asocialių asmenų socialinio žinojimo vienetai ir socialinės informacijos apdorojimo ypatumai, palyginti su nepilnamečių teisės pažeidėjų, turėtų turėti tiek panašumų, tiek skirtumų. Panašumai turėtų būti susiję su bendromis socialinio žinojimo vienetų formavimo ir socialinės informacijos apdorojimo tendencijomis (tai patvirtina ir empirinių tyrimų rezultatai). O skirtumų gali atsirasti dėl didesnės, tačiau vienpusiškos suaugusių nusikaltėlių patirties, kuri gali lemti didesnę ir sudėtingesnę „asocialių“ socialinio žinojimo vienetų „duomenų bazę“, didesnių šių vienetų įtvirtinimą, taip pat tendencingesnę ir labiau automatišką socialinės informacijos apdorojimą, kuris gali paskatinti įvairias asocialaus elgesio formas.

Ketvirta, nors pastaruoju metu galima matyti vis didėjantį mokslininkų susidomėjimą asocialių asmenų socialinio pažinimo ypatumais, duomenų apie suaugusių teisės pažeidėjų socialinės informacijos apdorojimą vis dar yra labai maža (nors tiek esama teorinė bazė, tiek sukauptas tyrimo metodų arsenalas leidžia atlikti tokius tyrimus). Tai yra viena iš pagrindinių priežasčių, apsunkinančių iškeltų teorinių prielaidų tikrinimą ir tikslinimą, taip pat efektyvesnių nusikalstamo elgesio prevencijos programų parengimą.

Penkta, skirtingus nusikaltimus darančių asmenų socialinio žinojimo vienetų

turinys ir tipiškos socialinės informacijos apdorojimo klaidos – tai, mūsų manymu, viena iš aktualiausių ir perspektyviausių tyrimo sričių. Iki šiol dažniausiai buvo tiriamas agresyvus vaikų ir paauglių elgesys, jį skatinantys socialinio žinojimo vienetai ir socialinės informacijos apdorojimo klaidos, o kitos asocialaus elgesio formos (pvz., vagystės, vandalizmas, plėšimai, įvairios priklausomybės, valkatavimas ar prostitucija) beveik nesulaukė šios paradigmos tyrėjų dėmesio. Tokie tyrimai leistų patikrinti prielaidas, ar sukaupta patirtis daro poveikį socialinių žinojimo vienetų ir socialinės informacijos apdorojimo būdų įtvirtinimui. Šie tyrimai taip pat padėtų atskleisti skirtingus, kiekvienai nusikaltimo formai specifiskus socialinio žinojimo vienetus ir socialinės informacijos apdorojimo būdus, o tai atvertų plačias korekcinio darbo su skirtingus nusikaltimus padariusiais asmenimis galimybes.

Šešta, kol kas atliekant tyrimus pagrindinis dėmesys skiriamas asocialių asmenų kognicijoms (įvairiems socialinio žinojimo vienetais) ir kognityviniams procesams (socialinės informacijos apdorojimo etapams ir tipiškomis klaidoms), o emociniams išgyvenimams aiškiai trūksta tyrėjų dėmesio. Dabar sukaupti duomenys rodo, kad emociniai išgyvenimai (tiksliau, bendri emocijų ir kognicijų vienetai, kurių viduje pasireiškia abipusė emocijų ir kognicijų sąveika) gali būti labai svarbus asocialaus elgesio veiksnys.

Be abejonės, visas šias prielaidas turėtų patvirtinti, patikslinti arba paneigti tolesnių empirinių tyrimų duomenys.

LITERATŪRA

- Baldwin M. W. Relational schemas and the processing of social information // *Psychological Bulletin*. 1992, vol. 112, p. 461–484.
- Bergeron T. K., Valliant P. M. Executive function and personality in adolescent and adult offenders vs. non-offenders // *Journal of Offender Rehabilitation*. 2001, vol. 33, p. 27–45.
- Brown I. A theoretical model of the behavioural addictions – applied to offending // *Addicted to Crime? / Ed. by J. E. Hodge, M. McMurrin, C. R. Hollin*. Chichester: John Wiley and Sons, 1997. P. 13–65.
- Burks V. S., Laird R. D., Dodge K., Pettit G. S., Bates J. E. Knowledge structures, social information processing and children's aggressive behavior // *Social Development*. 1999, vol. 8, p. 220–236.
- Collie R. M., Vess J., Murdoch S. Violence-related cognition: Current research // *Aggressive Offenders' Cognition: Theory, Research and Practice / Ed. by T. A. Gannon, T. Ward, A. R. Beech, D. Fisher*. Chichester: John Wiley and Sons, 2007. P. 179–197.
- Collins N. L., Read S. J. Cognitive representations of attachment: The structure and function of working models // *Advances in Personal Relationships*. Vol. 5 / Ed. by K. Bartholomew, D. Perlman. London: Jessica Kingsley Publishers, 1994. P. 53–90.
- Crick N. R., Dodge K. A. Social information – processing mechanism in reactive and proactive aggression // *Child Development*. 1996, vol. 67, p. 993–1002.
- Crick N. R., Dodge K. A. A review and reformulation of social information – processing mechanisms in children social adjustment // *Psychological Bulletin*. 1994, vol. 115, p. 74–101.
- Crick N. R., Ladd G. W. Children's perceptions of the outcomes of aggressive strategies: Do the ends justify being mean? // *Developmental Psychology*. 1990, vol. 26, p. 612–620.
- De Castro B. O., Merk W., Koops W., Veerman J. W., Bosch J. D. Emotion in social information processing and their relations with reactive and proactive aggression in referred aggressive boys // *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*. 2005, vol. 34, p. 105–116.
- Demetriou A. Mind, intelligence and development: A cognitive, differential and developmental theory of intelligence // *Cognitive Developmental Change: Theories, Models and Measurement / Ed. by A. Demetriou, A. Raftopoulos*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 21–74.
- Dodge K. A. Social – cognitive mechanisms in the development of conduct disorder and depression // *Annual Review of Psychology*. 1993, vol. 44, p. 559–584.
- Dodge K. A. Social cognition and children's aggressive behavior // *Child Development*. 1980, vol. 51, p. 162–170.
- Dodge K. A., Price J. M., Bachorowski J., Newman J. P. Hostile attributional biases in severely aggressive adolescents // *Journal of Abnormal Psychology*. 1990, vol. 99, p. 385–392.
- Dodge K. A., Schwartz D. Social information processing mechanisms in aggressive behavior // *Handbook of Antisocial Behavior / Ed. by D. M. Stoff, J. Breiling, J. D. Maser*. New York: John Wiley and Sons, 1997. P. 171–180.
- Feeney J., Noller P. Adult attachment. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1996.
- Fontaine R. G. Applying systems principles to models of social information processing and aggressive behavior in youth // *Aggression and Violent Behavior*. 2006, vol. 11, p. 64–76.
- Fontaine R. G., Dodge K. A. Real-time decision making and aggressive behavior in youth: A heuristic model of response evaluation and decision (RED) // *Aggressive Behavior*. 2006, vol. 32, p. 604–624.
- Gresswell D. M., Hollin C. R. Addictions and multiple murder: A behavioural perspective // *Addicted to Crime? / Ed. by J. E. Hodge, M. McMurrin, C. R. Hollin*. Chichester: John Wiley and Sons, 1997. P. 139–164.
- Higgins E. T. Personality, social psychology and person-situation relations: Standards and knowledge activation as a common language // *Handbook of Personality: Theory and Research / Ed. by L. A. Pervin*. New York: The Guilford Press, 1990. P. 301–338.
- Hoaken P. N. S., Shaughnessy V. K., Pihl R. O. Executive cognitive functioning and aggression: Is it an issue of impulsivity? // *Aggressive Behavior*. 2003, vol. 29, p. 15–30.
- Hodge J. E. Addiction to violence // *Addicted to Crime? / Ed. by J. E. Hodge, M. McMurrin, C. R. Hollin*. Chichester: John Wiley and Sons, 1997. P. 87–104.
- Huesmann L. R., Eron L. D. Childhood aggression and adult criminality // *From Facts, Frameworks & Forecasts: Advances in Criminological Theory*. Vol. 3 / Ed. by J. McCord. New Brunswick, New Jersey: Rutgers – The State University, 1992. P. 137–156.

Huesmann L. R., Eron L. D., Dubow E. F., Childhood predictors of adult criminality: Are all risk factors reflected in childhood aggressiveness? // *Criminal Behaviour and Mental Health*. 2002, vol. 12, p. 185–208.

Keltikangas-Järvinen L. Aggressive behaviour and social problem – solving strategies: A review of the findings of a seven-year follow-up from childhood to late adolescence // *Criminal Behaviour and Mental Health*. 2001, vol. 11, p. 236–250.

Kilpatrick R. Joy-riding: An addictive behaviour // *Addicted to Crime?* / Ed. by J. E. Hodge, M. McMurrin, C. R. Hollin. Chichester: John Wiley and Sons, 1997. P. 165–190.

Lemerise E. A., Arsenio W. F. An integrated model of emotion processes and cognition in social information processing // *Child Development*, 2000, vol. 71, p. 107–118.

Lemerise E. A., Dodge K. A. The development of anger and hostile interactions // *Handbook of Emotions*. 3-rd ed. / Ed. by M. Lewis, J. M. Haviland-Jones, L. F. Barrett. New York: The Guilford Press, 2008. P. 730–741.

Leschied A., Chiodo D., Nowick E., Rodger S. Childhood predictors of adult criminality: A meta-analysis drawn from the prospective longitudinal literature // *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice*. 2008, vol. 1 [http://www.accessmylibrary.com/comsite5/bin/aml_landing_tt.pl?purchase_type=ITM]. Žiūrēta 2009 m. sausio 4 d.).

Lewis M. D. The emergence of mind in the emotional brain // *Cognitive Developmental Change: Theories, Models and Measurement* / Ed. by A. Demetriou, A. Raftopoulos. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 217–241.

Liau A. K., Barriga A. Q., Gibbs J. C. Relations between self-serving cognitive distortions and overt vs. covert antisocial behavior in adolescents // *Aggressive Behaviour*. 1998, vol. 24, p. 335–346.

Loeber R., Hay D. Key issues in the development of aggression and violence from childhood to early adulthood // *Annual Review of Psychology*. 1997, vol. 48, p. 37–410.

Markus H., Sentic K. The self in social information processing // *Psychological Perspectives on the Self*. Vol. 1 / Ed. by J. Suls. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1982. P. 41–70.

McGuire J. „Irrational“ shoplifting and models of addiction // *Addicted to Crime?* / Ed. by J. E. Hodge, M. McMurrin, C. R. Hollin. Chichester: John Wiley

and Sons, 1997. P. 207–231.

Mischel W., Shoda, Y. A cognitive-affective system theory of personality: Reconceptualizing situations, dispositions, dynamics and invariance in personality structure // *Psychological Review*. 1995, vol. 102, p. 246–268.

Musher-Eizenman D. R., Boxer P., Danner St., Dubow E. F., Goldstein S. E., Heretick D. M. L. Social – cognitive mediators of the relation of environmental and emotion regulation factors to children’s aggression // *Aggressive Behavior*. 2004, vol. 30, p. 389–408.

Nas C. N., De Castro B. O., Koops W. Social information processing in delinquent adolescents // *Psychology, Crime & Law*. 2005, vol. 11, p. 363–375.

Quiggle N. L., Garber J., Panak W. F., Dodge K. A. Social information processing in aggressive and depressed children // *Child Development*. 1992, vol. 63, p. 1305–1320.

Panko T. L. Pathways from childhood conduct problems to adult criminality. 2009, [<http://www.personalityresearch.org/papers/panko.html>]. Žiūrēta 2009 m. sausio 3 d.).

Perry D. G., Perry L. C., Rasmussen P. Cognitive social learning mediators of aggression // *Child Development*. 1986, vol. 57, p. 700–711.

Polaschek D. L. L., Calvert S. W., Gannon T. A. Linking violent thinking: Implicite theory-based research with violent offenders // *Journal of Interpersonal Violence*. 2009, vol. 24, p. 75–96.

Pulkkinen L., Virtanen T., Klinteberg B. A., Magnusson D. Child behavior and adult personality: Comparison between criminality groups in Finland and Sweden // *Criminal Behaviour and Mental Health*. 2000, vol. 10, p. 155–169.

Roff J. D., Wirt R. D. The specificity of childhood problem behavior for adolescent and young adult criminality // *Journal of Clinical Psychology*. 1985, vol. 41, p. 564–571.

Ryan R. G. Age differences in personality: Adolescents and young adults // *Personality and Individual Differences*. 2009, vol. 47, p. 331–335.

Schank R. C., Abelson R. P. Scripts, plans, goals and understanding. An inquiry into human knowledge structures. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1977.

Sigurdsson J. F., Gudjonsson G. H., Peersen M. Differences in the cognitive ability and personality of desisters and re-offenders: A prospective study among young offenders // *Psychology, Crime & Law*. 2001, vol. 7, p. 33–43.

Steinberg L. Risk taking in adolescence: New perspectives from brain and behavioral science // *Current Directions in Psychological Science*. 2007, vol. 16, p. 55–59.

Torbeyns J., Arnaud L., Lemaire P., Verschaffel L. Cognitive change as strategy change // *Cognitive Developmental Change: Theories, Models and Measurement* / Ed. by A. Demetriou, A. Raftopoulos. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 186–217.

Turkstra L. S., McDonald S., DePompei R. Social information processing in adolescents: Data from

normally developing adolescents and preliminary data from their peers with traumatic brain injury // *Journal of Head Trauma Rehabilitation*. 2001, vol. 16 (5), p. 469–483.

Walters G. D. Brief report correlations between the psychological inventory of criminal thinking styles and world-view rating scale in male federal prisoners // *Criminal Behavior and Mental Health*. 2007, vol. 17, p. 184–188.

Ward T. Sexual offenders' cognitive distortions as implicit theories // *Aggression and Violent Behavior*. 2000, vol. 5, p. 491–507.

ANTISOCIAL BEHAVIOUR GENESIS FROM THE SOCIAL INFORMATION PROCESSING PERSPECTIVE

Gintautas Valickas, Viktorija Taroziė

S u m m a r y

Quite numerous research findings show that social information processing underlies different forms of prosocial and antisocial behaviour. Although most of data come from research of children of different age, interest in social information processing and behaviour in later periods of life markedly grows. More and more authors turn to the question of adult social information processing and antisocial behaviour, considering it as a promising field for criminal behaviour forecast and correction. Two aims of this paper are: 1) to describe the main developmental features of social information processing from early childhood to late adolescence and early adulthood; 2) to make assumptions on the connections between social information processing and the antisocial (criminal) behaviour of adults. In this article, we review findings of more than two last decades as it is the most intense period for the development of knowledge in this field.

Analysis of the literature shows that patterns of social information processing of people with tendencies to prosocial and antisocial behaviour already differ in groups of children. These differences become more vivid in groups of adolescents as they tend to use antisocial thinking strategies more often and in more steps of information processing than younger children. We suppose that adults have similar but even more clear and vivid patterns of specific social information processing and behaviour than adolescents.

Social knowledge of adults is more complex, abstract and differentiated to specific social situations in comparison with people of younger age. Moreover, their information processing is more rapid and complex as well as more tendentious and rigid. Automation of information processing might suspend the learning process and be a source of information processing mistakes in new social situations. We assume that adults, in comparison with children, must have a rather stable and effectively working social information processing directly linked to specific forms of prosocial or antisocial behaviour. We hypothesize that because of a longer antisocial (criminal) experience, some specific features of social knowledge and information processing might appear. Therefore, researches of social information processing that underlie specific forms of antisocial (criminal) behaviour seem to be most informative and useful in this field.

Moreover, it is still very little known about the role of emotions in antisocial behaviour genesis. There is some eloquent data on their important impact on social information processing underlying antisocial behaviour, but we suppose that this impact might differ in particular stages of development.

Keywords: *social information processing social knowledge, antisocial behaviour of children/adolescents and adults.*

Iteikta 2009-08-31